

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

В. І. Ульяновський (Київ)

Пам'ятник Костянтину Острозькому в Києво-Печерській лаврі

Подано короткий життєпис князя К. І. Острозького, досліджується історія створення та доля його надгробку в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, наведені повні тексти епітафій.

Успенський собор Києво-Печерської лаври здавна був не лише однією з найголовніших святинь України та християнського Сходу, але й місцем поховання визначних діячів минулого, починаючи з княжої доби аж до XVIII ст.

Серед надгробків собору особливо виділявся пам'ятник князю К. І. Острозькому. Протягом 360-ти років він незмінно привертав увагу прочан і всіх, хто бував у Лаврі. Мистецтвознавці порівнювали його з кращими творіннями італійського та польського Відродження.

Костянтин Іванович Острозький — відомий політичний і військовий діяч Європи, меценат, можновладець, ревнитель православ'я. Генеалогічне древо Острозьких починають від Володимира Святого, його правнука Святополка II Ізяславовича, князів пінських та турівських¹. Костянтин Іванович народився у 1460 р., (або 1463 р.). З 1486 р. служив при дворі великих литовських князів та польських королів Казимира IV (1444—1492 рр.), Олександра (1492—1506 рр.), Сигізмунда I Старого (1506—1548 рр.) у Вільно та Кракові. Він відзначився у військових походах 1495 р. та 1496 р., був тріумфально вшанований у Вільно та Києві і в 1497 р. став великим гетьманом литовським. Згодом К. І. Острозький отримав як нагороду у своє користування землі староства Брацлавського, Звенигородського, Вінницького. Особливої слави зажив гетьман як військовий керівник, що, згідно переказів, здобув перемогу у 33-х (за даними епітафій у 60-х чи 63-х) битвах. Гетьман зазнав лише двох значних поразок. Під час війни проти великого московського князя у битві на р. Ведроші 14 липня 1500 р. К. Острозький був поранений і потрапив у полон. Знаходився в ув'язненні спочатку в Москві, а потім — у Вологді. Лише після шестирічного перебування на чужині князь здійснив формальний «заручний запис» про вірність та згоду служити великому князю московському (18 жовтня 1506 р.)². Йому було надано боярський чин і відправлено у діючу армію на південь. Там він вів успішні військові дії проти татар. Виїхавши на західний кордон під приводом огляду позицій, К. І. Острозький втік до Литви, де йому відразу повернули колишні староства, а також дарували староство Луцьке й призначили маршалком Волинської землі. А 27 листопада 1507 р. К. І. Острозький знову став великим гетьманом ли-

¹ Петрушевнич А. Материали к истории рода кн. Острожских // Львів. наук. біб-ка, В. Р. ф. 77, АСП 703/п.— 50—71 арк.; Історія роду Острозьких. 1936/39 рр. // Держ. арх. Львів. обл., ф. 26, оп. 11, спр. 851; Niesiecki K. Herbarz Polski.— Lipsk, 1841.— Т. VII.— С. 175—194; Boniecki Poczet rodów w Koronie i W. Ks. Litewskiem XVI wieku.— Warszawa, 1887.— С. 229—239; Rulikowski W., Radziwiński Z. Kniaziowie i szlachta. Т. 1: Kniaziowie na Ostrogu Ostrogscy.— Kraków, 1880.— С. 3—64. В кінці XIX — на початку XX ст. з'явилися інші генеалогічні схеми та теорії про походження роду Острозьких — див.: Власьєв Г. А. Князь Острожские и Друцкие // Известия Русского генеалогического общества.— СПб., 1911.— Вып. IV.— С. 3—30; Власьєв Г. А. Потомство Рюрика.— Пг., 1918.— Т. 2.— Вып. 1.— С. 1—50.

² Древняя российская вивлиофика.— М., 1786.— Т. 3.— С. 4; Т. 5.— С. 99.

товським. Незабаром він здобув перемогу над армією великого московського князя і уклав з ним «вічний мир» 8 жовтня 1508 р. Але у 1512 р. почалася нова війна, московська армія взяла Смоленськ. Однак у битві під Оршею 8 вересня 1513 р. гетьман одержав блискучу перемогу над 80-тисячним московським військом і 3 грудня був тріумфально вшанований. У Вроцлавському музеї зберігається велика картина XVI ст. «Битва під Оршею», що мовою мистецтва увічнила військову славу К. Острозького. Згодом гетьман здобув ще одну перемогу під Смоленськом (1514 р.). У зв'язку з цим «Короткий Київський літопис» порівнював його з Олександром Македонським, Пором Індійським, усіма героями священної та громадянської історії. Літописець просив «вдатному князю Константину Ивановичу Острозському дай, Боже, здоров'я і щастя вперед лепшее, как ныне победил силу великую московскую, абы так побивал сильную рать татарскую, проливаяючи кров их бесурменьскую»³. Так само величально пише про ці подвиги гетьмана «Волинський короткий літопис», порівнюючи його з Антіохом Македонським, Пором Індійським, біблійним воїтелем Авном, Тіграном Вірменським: «О пречестнаа мудраа главо, како ты нареку и похвалю., кую славу и честь въздати твоего справлению делу... не толко здешних великих столечных городов на них седети достоин еси, але и самого божьего града Иерусалима достоин еси владети. Мужства твоего крепость от востока до запада слышати будет не токмо единому себе, але и всему княжеству Литовскому тую славу и высокоость мужества вчинил еси»⁴.

Чимало битв виграв гетьман і в сутичках з татарами. Лише у 1517 р. під Сокалем він зазнав поразки від орди Махмет-Гірея.

Військовий авторитет К. Острозького в очах сучасників був неперевершеним. Папський легат Пізоні писав у 1514 р. з Вільно: «Князь Костянтин може бути названий кращим воєначальником нашого часу, він 33 рази ставав переможцем на полі битви... в бою він не поступається хоробрістю Ромулу»⁵. Польський хроніст другої половини XVI ст. Мацей Стрийковський називав Костянтина Острозького «другим Аннібалом, Пірром і Сціпіоном руським і литовським.., мужем святої пам'яті і надзвичайно прославленої діяльності»⁶. З великим пійтетом писав про «гетмана храброго и славного Константина в правоверных догматах светлаго и во всяком благочестии сияющего, яко славни и похвальни в делах ратных явишась, отечество свое обороняюще» князь Андрій Михайлович Курбський⁷.

Військова звияга приносила нові щедрі королівські дарування: кастелянство Віленське (1511 р. чи 1513 р.), Троцьке воєводство (1522 р.). Останнє, згідно Городельського акта 1413 р., міг очолювати лише магнат-католик. Призначення К. І. Острозького на трокське воєводство викликало протести з боку польсько-литовських магнатів. Однак король Сигізмунд I у спеціальному привілеї від 25 березня 1522 р. підтвердив це дарування як виняток з огляду на військові заслуги князя. А привілеєм від 13 (17) серпня 1522 р. гетьману було надано право запечатувати свої листи (навіть до короля) червоним воском⁸.

³ Супрасльська рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи.— М., 1836.— С. 157—159.

⁴ Полное собрание русских летописей.— М., 1980.— Т. 35.— С. 126.

⁵ Домбровский В. Острожская старина // Киевлянин.— Кн. 1.— 1840.— С. 88—89; Батюшков П. Н. Памятники старины в Западных губерниях империи.— Спб., 1868.— Вып. 3.— С. 1.

⁶ Strujkowski M. Kronica polska, litewska, zmodska i wszystkiej Rusi.— Warszawa, 1846.— Т. 2.— С. 397.

⁷ Максимович М. А. Письма о князьях Острожских к графине А. Д. Блюдовой.— К., 1866.— С. 19.

⁸ Санкт-Петербурзьке відділення Інституту історії (СПб ВІІ), арх., к. 52, оп. I, книги, спр. 339, арк. 290; Держ. арх. Тернопільської обл., ф. 258, оп. 3, спр. 1368, арк. 18—19, спр. 1369, арк. 2, зв., 49 зв.; Краків, воєвод. арх.,

Значні заслуги мав К. І. Острозький перед православною церквою, Києво-Печерським монастирем та містом Києвом. 26 червня 1521 р. і 12 грудня 1528 р. він був офіційно затверджений королем як опікун Київської митрополії після смерті митрополитів Йосифа II Солтана та Йосифа III. Князь мав великий авторитет як ревнитель православ'я.

На сеймі Великого Князівства Литовського в Бресті 2 липня 1511 р. Сигізмунд I підтвердив на прохання гетьмана права православної церкви про невтручання у її справи світської влади⁹. Під егідою К. І. Острозького був скликаний і проходив православний собор у Вільно 1509 р., документи якого збереглися. Він підтримував боротьбу за відновлення православної єпископської кафедри у Львові. Завдяки покровительству гетьмана православна церква на Україні і в усьому Великому Князівстві Литовському жила повнокровним життям, це був її «золотий вік». Не випадково легат Пізоні писав: «Князь Костянтин Острозький так прихильний до грецької церкви і настільки дотримується її настанов, що і на волосину від них не відступає... попри усі рідкісні якості в ньому один лише недолік, що він русин і схизматик. Якби мені вдалося цього князя привести у лоно святої матері церкви, то приклад його сколихнув би масу людності, настільки великий вплив його на співвітчизників»¹⁰.

Гетьман побудував багато нових церков (дві в самому Вільно), заснував ряд монастирів (наприклад, в Острозі — Троїцький монастир). Відомі його фундушеві* дарування церкві Христового Воскресіння і Миколи Чудотворця в Дубні (7 лютого 1492 р.), соборній церкві Бориса і Гліба у Новоградку (10 і 14 червня 1519 р.), Микільському монастирю, заснованому на місці перемоги над московським військом (1518 р.), Межигірському монастирю (12 березня 1523 р.), віленському Успенському собору (1522, 4 липня)¹¹. К. І. Острозький здобув окремий королівський привілей для Борисоглібського собору Новоградку (26 листопада 1517 р.)¹². Він збагачував церкву не лише матеріально, а й духовно, даруючи книги (зокрема, Дерманському монастирю, про що свідчать записи на книзі повчань патріарха Константинопольського Каліста 1499 р. та рукописному Євангелію 1507 р.), предмети культового вжитку (шати, посуд, хрести, ризи, тощо)¹³.

К. І. Острозький з великою прихильністю ставився до Києво-Печерського монастиря, де був похований його прадід князь Федір Данилович — учасник Грюнвальдської битви (1410 р.) та гуситських війн (1422—1430 рр.). На схилі років (1438 р. чи 1441 р.) Ф. Д. Острозький постригся в ченці цього монастиря (Феодосій), де й помер між 1441—1446 рр., був похований у Феодосієвих печерах, а в кінці XVI ст. проголошений святим. В Успенському соборі стояла його ікона, а в церкві Межигірського монастиря лик Федора Даниловича був написаний на портреті К. І. Острозького або ж, ймовірно, його сина¹⁴. 6 березня

Ф. Сангушків, папери, № 405 (1513 р.—Вільно), № 441 (1522 р.—Трокське воеводство), № 444.

⁹ ЦДІА СРСР, СПб., ф. 309, оп. 1, спр. 11—2; спр. 107, 399; Акты, относящиеся к истории Западной России [...] (АЗР).— СПб., 1848.— Т. 2.— № 65.

¹⁰ Домбровский В. Острожская старина...— С. 88; Батюшков П. Н. Памятники...— С. 1.

* Фундуш — дарування майна, грошових сум, земель на церкви, монастирі, шпиталі тощо.

¹¹ Центр. наук. біб-ка АН України (ЦНБ), В. Р., ф. VIII, 19 м/175, арк. 8 зв.; СПб ВП, арх. к. 52, оп. 1, кн. 340, арк. 102—111 зв.; ЦДІА СРСР, СПб., ф. 834, спр. 17, арк. 1—2; к. 52 оп. 1 акти, спр. 297, арк. 62; ЦНБ, В. Р., ф. X, 7663, арк. 19—20; ЦДІА СРСР, СПб., ф. 309, оп. 2, спр. 2871—2 арк.

¹² ЦДІА СРСР, СПб., ф. 309, оп. 1, спр. 13—6 арк.; АЗР.— Т. 2.— № 99.

¹³ Держ. арх. Терноп. обл., ф. 258, оп. 3, спр. 1369, арк. 3 зв.—17; спр. 1368, арк. 3—12; Батюшков П. Вольнь.— СПб., 1888.— С. 63, дод. 39, 92.

¹⁴ Князь Федор Острожский // Вилен. вестник.— 1870; Блудова А. Д. Сказание о преподобном Феодоре князе Острожском.— СПб., 1871.— 39 с.; Сендуль-

1516 р. гетьман підтвердив акт дарування Печерському монастирю м. Городка та с. Вольниці з присілками¹⁵, а в 1524 р. підтримав клопотання братії до Сигізмунда I про заміну недостойного архімандрита Антонія іншою кандидатурою¹⁶. Древній архів Лаври згорів, і тому збереглися лише окремі копії документів, що свідчать про опікування князем монастиря.

Перед самою смертю князь, як твердять «Описи Києва і Київського намісництва» 1781 р., 1784 р., 1787 р. та «Описи Києво-Печерської лаври» 1773 р., 1791 р., 1795 р., 1797 р., 1805—1817 рр., подарував монастирю друкарське обладнання, започаткувавши книгодрукування у Києві. Ось як про це говориться в цих документах: «Подарував... літери і всі знаряддя до друкарської справи належні з Острозької друкарні в літо від Різдва Христового 1531. Друкування книг почалося справжнє 1533 року»¹⁷. Дарча грамота на друкарню не збереглася, як і весь древній архів Лаври. В сучасній літературі загальноприйнятою датою початку книгодрукування у Києві та в Печерському монастирі є 1615 р. Проте останнім часом виявлені нові докази більш раннього існування друкарні. Хоча це вже тема окремого дослідження.

Як один з найбільших покровителів Києво-Печерського монастиря, князь К. І. Острозький (як і увесь його рід) був внесений до давнього поминальника кінця XV — початку XVI ст., імена з якого зачитувалися під час поминальних відправ в Успенському соборі¹⁸.

Гетьман помер на сімдесятому році життя. Називалися різні дати його смерті: 1526 р.¹⁹, 1530 р.²⁰, 1531 р.²¹, 1533 р.²². Остання дата вказана і в епітафіях. Найбільш достовірним роком смерті гетьмана вважається 1530 р., оскільки він згадується як живий в документах 1528—1529 рр. і початку 1530 р. Щоправда, збереглися підтверджувальні грамоти Сигізмунда I князю К. Острозькому на маєтності за серпень 1531 р., які, що не є винятком, могли бути видані постфактум. Загадковим є лист (1532 р.) К. І. Острозького до Дантишка, опублікований в одному з польських видань. Однак, як вдалося встановити за оригі-

ський А. Преподобный Федор князь Острожский // Волин. епарх. ведомости.— 1871.— № 9.— С. 272—280; Тучемский М. К прославлению преп. Феодора, князя Острожского в родном ему г. Остроге // Там же.— 1907.— № 13—14.— С. 410—414.— № 20.— С. 594—597.— № 21.— С. 636—640.— № 22.— С. 661—668; Хойнацкий А. Ф. Преподобный Федор князь Острожский // Древняя и новая Россия.— 1876.— № 9.— С. 5—18; Быков Н. П. Князья Острожские и Волынь.— Пг., 1915.— С. 9; Іларіон (Огієнко), митр. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця.— Вінніпег, 1958.— С. 26—28. Автор стверджує, що більш правильно вважати батьком Федора Князя Василя, а не Данила. Дана думка є помилковою. Збереглося кілька документів 1386—1396 рр.—маєткових дарувань та купчих від Владислава Ягелло, королеви Ядвіги, Вітовта князю Федору Даниловичу Острозькому (Крак. воевод. арх., ф. Сангушків, пергам., № 30; папери, № 295, 298, 299, 300). Як свідчать документальні матеріали, Василем звали сина Федора Даниловича. (Там же, папери № 303, 304); Голубев С. Археологическая заметка // Труды Киев. Духовной Академии (КДА).— 1876.— № 4.— С. 224.

¹⁵ АЗР.— Т. 2.— № 96; ЦДІА СРСР, СПб., ф. 309, оп. 1, спр. 569.

¹⁶ АЗР.— Т. 2.— № 135.

¹⁷ ЦДІА України, Київ, ф. 1711, спр. 495, арк. 55 зв.; Описи Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст.— К., 1989.— С. 25, 35, 187—188, 291.

¹⁸ Помяник Киево-Печерского монастыря 1483—1526 гг. // Республ. іст. біб-ка України, відділ стародруків, рукопис (оригінал), арк. 200 зв.—202; Голубев С. Т. Древний помяник Киево-Печерской Лавры конца XV и начала XVI столетий.— К., 1892.— С. IX, 79.

¹⁹ Романовский Л. М. О Константине Ивановиче князе Острожском // Труды третьего археолог. съезда в России.— К., 1878.— Т. 2.— С. 205—209.

²⁰ Максимович М. А. Письма...— С. 16; Голубев С. Т. По поводу двух сообщений о князе Константине Ивановиче Острожском // Труды КДА.— 1877.— № 10.— С. 182—191; Голубев С. Т. Древний помяник...— С. IX.

²¹ Narbutt T. Dzieje starożytne narodu litewskiego.— Wilno, 1841.— Т. IX.

²² Опис Успенського собору XVIII ст. // ЦНБ АН України, В. Р., І. 5411, арк. 19 зв.; Стрийковський М. // Киевлянин.— 1840.— Кн. 1.— С. 146; За-кревский М. Описание Киева.— М., 1868.— С. 696 (в іншому місці названий 1535 р.— С. 620).

налом,— це був лист Іллі Острозького. Поряд з цим у листах короля від 25 серпня 1530 р. до князя Полубенського та Корсака і від 5 жовтня 1530 р. до сина К. І. Острозького — Іллі князь названий вже померлим. Важливими у цьому зв'язку є свідчення про заміщення посад, які обіймав Костянтин Іванович. Так, великим гетьманом литовським після нього став Юрій Миколайович Радзивіл, який був затверджений королівським привілеєм (що надавався часто вже після прийняття посади) від 20 березня 1531 р.²³ Польські історики вказують конкретні дати смерті князя — 10, 18, 15—25 серпня²⁴.

С. Т. Голубев визначав дату смерті між 1 вересня 1529 р.— початком жовтня 1530 р., а пізніше точно вказував дату поховання, зафіксовану в Києво-Печерському синодику: «Ила в Киев приехал, отца Константина хоронил 7039 сен. 24», тобто — 24 вересня 1530 р.²⁵

Згідно із заповітом К. І. Острозького, його поховали в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря. Тіло гетьмана було привезене до Києва і поховане другою дружиною покійного князя Олександром Семенівною Олелькович-Слуцькою²⁶.

Там же, крім прадіда гетьмана, були поховані також родичі його дружини — князі Олельковичі-Слуцькі. Зокрема, «пан спадкоємець землі Київської», князь Семен Олександрович, що відновив Успенську церкву у 1470 р. (була в руїнах після нашествия Батия) і помер у 1471 р. Згодом у Києво-Печерському монастирі був похований його син Василь Семенович, а пізніше (1579 р.) — племінник К. І. Острозького Григорій Юрієвич та ін. В монастирі знайшла останній ритулок й одна з дружин гетьмана. Проте точно не встановлено, чи це Тетяна-Ганна Семенівна Гольшанська (померла у 1522 р.), чи Олександра Семенівна Слуцька (1531 р.)²⁷.

У 1570—1580-х рр. син гетьмана Василь-Костянтин Костянтинович Острозький (1527—1608 рр.) починає увічнювати пам'ять покійних членів родини. Поштовхом до цього стала смерть його дружини — Софії Тарновської (1570 р.). У 1573 р., відповідно до заповіту небіжчиці, він замовив надгробки її батьку гетьману Яну Тарновському (помер 1561 р.) та брату Яну-Кріштофу (1567 р.). Їх виготовив майстер Падовано. Надгробок для Софії виготовляв у 1579 р. місцевий митець. У серпні того ж року, як свідчить один з варіантів епітафії, було споруджено й надгробок К. І. Острозькому в Успенському соборі. Його порівнювали з італійськими мистецькими творами, надгробками вавельської каплиці короля Сигізмунда, Яна Тарновського та Яна Лещинського. На думку Мечислава Генбаровича, автором надгробку К. І. Острозького міг бути львівський різьбяр Себастьян Чешек²⁷.

Майстерно виконаний надгробок був унікальним явищем мистецтва ренесансу в Успенському соборі, і тому привертав увагу багатьох. Про нього згадував у мемуарах 1594 р. австрійський дипломат Еріх Лассо-

²³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. (АЮЗР).— Т. I.— СПб., 1861.— № 93.— С. 78; Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku.— Warszawa, 1895.— S. 351; згадки про К. І. Острозького в документах за 1491—1529 рр.— Краків. воевод. арх., ф. Сангушків, папери, № 351, 354, 360, 362—365, 370, 383, 384, 386—392, 395, 397—399, 400, 405, 406, 408, 409, 411—415, 418—441, 444—447, 451, 455—461, 467, 470, 472, 479—481; привілей Сигізмунда I К. Острозькому 17 січня 1530, 1 та 4 серпня 1531 рр.— Краків. воевод. арх., ф. Сангушків, папери, № 483, 486, 487; лист К. Острозького Дантишці 1532 р.— *Przez dziełki A. Jagiellonki Polski w XV-tym wieku.*— Kraków, 1878.— T. V.— S. 76; біо-ка Чарторийських, Краків, спр. 1595, арк. 435; привілей Ю. Радзивілу.— Wolff J. *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego.* 1386—1795.— Kraków, 1885.— S. 149.

²⁵ Голубев С. Т. По поводу двух сообщений...— С. 182—191; Голубев С. Т. Древний помятник...— С. IX.

²⁶ АЮЗР.— Т. I.— № 93.— С. 78.

²⁷ Киев. епарх. ведомости (КЕВ).— 1874.— № 19.— С. 533; № 14.— С. 400—402.

²⁷ Gębarowicz M. *Studia nad dziejami kultury artystycznej późnego renesansu w Polsce.*— Toruń, 1962.— S. 154—164.

та, який був посланий імператором Рудольфом II для переговорів із запорожцями. Католик, вихованець Падуанського університету з захопленням писав про Успенський собор: «Церква красива, кам'яна, в ній можна бачити прекрасну мармурову гробницю князя Костянтина Острозького, батька нинішнього старого воєводи Київського; він був хоробрий герой. Напис руський»²⁸.

Детальний опис пам'ятника залишив архідиякон Павло Алеппський — член посольства Антіохійського патріарха Макарія, яке 26 червня 1654 р. відвідало монастир. «У другому відділенні нартекса...,— писав архідиякон пізніше,— праворуч від присутніх дуже висока, велика арка, яка заходить за архієрейське місце, всередині вона вся з мармуру із письменами; відкоси з тієї і з іншої сторони вкриті блискучим мармуром з різьбленими прикрасами (барельєфами): на ньому зображені люди, коні, битви, колісниці і гармати тонкої чіткої роботи, що вражає подивом розум. На половині цієї арки присутні обриси продовгуватого столу, на якому спить людина з бородою, в залізних лаштунках; вона зроблена з твердого червоного каменю, схожого на порфир, і нічим не відрізняється від повної людської фігури. Вона лежить на боці, обіпершись на лікоть, підклавши правицю під голову; одне коліно його покладене на друге; на голові визолочена корона, на грудях золочені ж ланцюги. Це робота що вражає подивом розум. Нам розповідали, що він був царем над руськими, увірував у Христа десь 600 років тому і вибудував цю церкву. Навпроти нього, з північної сторони, знаходиться зображення сина його з довгою білою бородою»²⁹.

Павло Алеппський в даному випадку переказував легенду, згідно з якою у середині XVII ст. надгробок К. І. Острозькому вважали похованням Володимира Святого. Однак власне опис пам'ятника архідияконом Павлом зроблений досить ретельно й дозволяє вважати, що сама фігура збереглася після великої пожежі у квітні 1718 р. й існувала в оригіналі аж до наших часів (хоча це заперечував Ертель, про що йтиметься далі).

Останнє підтверджує також опис надгробку, зроблений священиком Іваном Лук'яновим (1701 р.): «В тій же церкві біля правого стовпа витворений з каменю князь Костянтин Острозький: лежить на боці в лаштунках, зображений як живий»³⁰.

Під час згаданої вище пожежі був пошкоджений не сам надгробок, а лише його декоративне оздоблення. Собор, очевидно, не дуже постраждав, інакше алебастр, з якого виготовлений пам'ятник, при температурі +160°C мав розпоршитися³¹. Реставрація собору 1722—1729 рр. торкнулася лише декоративної ліпнини, яка була виконана у вигляді складної композиції з військових обладунків (гармати, знамена тощо). Артіль «алебастрового майстра» Йосифа Білінського, очевидно, поновила й дещо доповнила на надгробку князя попередню схему. Про це свідчить порівняння роботи артільних майстрів з описом Павла Алеппського. Тому твердження про нове виготовлення декору у XVIII ст. є не зовсім справедливим*. В описі Успенського собору останньої чверті XVIII ст., де йдеться про реставраційні роботи 20-х та

²⁸ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси.— Вип. 1.— К., 1890.— С. 159; Сборник материалов для исторической топографии Киева.— К., 1874.— С. 19.

²⁹ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским.— М., 1897.— Вип. 2.— С. 50.

³⁰ Сборник материалов для исторической топографии Киева...— С. 122.

³¹ Яремич Ст. Памятники искусства XVI и XVII ст. ст. в Киево-Печерской Лавре // Киевская старина (КС).— 1900.— № 6.— С. 389.

* Ця думка, між іншим, проводиться у 2-му т. «Історії українського мистецтва» (К., 1967.— С. 138—139), де говориться, що К. І. Острозький був похований у соборі в 1534 р. (?), пожежа відбулася у 1713 р. (?), все оздоблення загинуло і було замінено новою композицією. Сучасний польський автор Здислав Войтковян пише, що весь надгробок К. Острозького належить XVIII ст. (Polski słownik biograficzny.— Т. XXIV/3.— 1979.— С. 489).

70-х років, про поновлення надгробку чи заміну декору нічого не говориться. Поряд з цим при описі розписів побіжно вказується, що цей надгробок стоїть зліва³², що, безумовно, свідчить про його добре збереження після пожежі.

Слід відмітити також різницю в описах матеріалу надгробку. Згідно з одними, він був виготовлений з мармуру (Е. Лассота, князь Долгорукий), з іншими — з каменю (І. Лук'янов, невідомий подорожній 1826 р.) і навіть — бронзи (В. Измайлов)³³. Вперше Д. Бантиш-Каменський, а пізніше М. Закревський правильно відмітили, що скульптура надгробку зроблена з гіпсу чи алебастру і розфарбована. Д. Бантиш-Каменський, зокрема, писав, що на початку XIX ст. обличчя, борода і шапка князя були білі, інші частини тіла — «дикого кольору», ланцюг на грудях та прикраси корони — позолочені, меч — білий, гробниця — темнозелена, напис на ній — золотий, підтримують її три леви жовтого кольору і т. д.³⁴

По-різному описуються також деякі деталі надгробку, зокрема, предмети, які князь тримає в руках. Д. Бантиш-Каменський писав, що в правиці у гетьмана був ріг, поруч — меч. У кінці XIX ст. скульптура вже не долічувалася одного пальця руки та предмету, що мала тримати правиця. Є. Кузьмін вважав, що то був меч³⁵. На думку ж М. Генбаровича, це мала бути булава, яку відбили, можливо, ще під час реставрації 20-х років XVIII ст.³⁶ Цей дослідник помилявся в обох припущеннях, адже Д. Бантиш-Каменський описував ще цілий пам'ятник.

У 40-х роках XIX ст. Київський митрополит Філарет заходився поновлювати Успенський собор. Тоді було здійснено його новий розпис. Реставрація проводилася незадовільно, і з Петербурга з метою контролю прибув відомий археолог і мистецтвознавець, академік Ф. Г. Солнцев. У своєму висновку (1843 р.) вчений дав відповідні рекомендації. Окремо він спинився на надгробку Острозького. «Раку з часточками св. мощей, — радив Солнцев, — на аршин відсунути від стіни чи перенести в один з бічних віктарів, завдяки чому відкирється надгробний монумент князя Костянтина Острозького, і сам пам'ятник очистити від пилу»³⁷. Однак дану рекомендацію не схвалив цар, вона не була виконана³⁸.

Отже, вже через два десятиліття після опису Д. Бантиш-Каменського надгробок К. І. Острозького був заставлений ракою з мощами святих і став недоступним для огляду, припадав пилом. Саме у той час або коли в соборі велися «реставраційні» роботи, він, очевидно, й

³² Оригінал опису, що знаходився у відділі рукописів ЦНБ АН України (зб. КПЛ, № 392/183) загублено у 1957 р. Цитуємо за трьома копіями опису, найстарша з яких (І. 5411) зроблена ще у кінці XVIII — на початку XIX ст. ст. послушником Ієрофієм Іваницьким: ЦНБ, ВР І. 5411, арк. 18 зв., 29 зв., 31—31 зв.; І. 5412, арк. 21 зв., 39; І. 5413, арк. 70, 75 зв., 118 зв., 129.

³³ Путешествие в Одессу и Киев в 1810 г. князя И. М. Долгорукого // ЧОИДР.— 1869.— Кн. 3.— С. 121; Журнал путешествий. Август — сентябрь 1826 г. // Держ. публ. біб-ка ім. М. Е. Салтикова-Щедріна, В. Р. ф. 1000, оп. 3. спр. 388, арк. 4, зв.; Измайлов В. Письма путешественника в полуденную Россию.— СПб., 1817.— Ч. I.— С. 108.

³⁴ Бантыш-Каменский Д. История Малой России : В 3-х ч.— СПб.; К.; Харьков, 1903.— С. 501, 607; Закревский М. Описание Киева.— М., 1868.— С. 620.

³⁵ Кузьмин Е. Грозят... (По поводу памятника князю Константину Острожскому в Киеве) // Старые годы.— 1910.— № 7—9.— С. 218—219.

³⁶ Gebagowicz M. Studia...— S. 155.

³⁷ Лебединцев П. Г. Возобновление стеной живописи в Великой церкви Киево-Печерской Лавры // Университет. известия.— К., 1878.— № 3.

³⁸ Кузьмин Е. Грозят...— С. 222; Кузьмин Е. Київські надгробки // Київ. зб. історії й археології, побуту й мистецтва.— К., 1931.— Зб. 1.— С. 151—158; Кузьмин Е. Еще о памятниках старинного искусства в Киево-Печерской Лавре // Хроника журнала «Искусство и художественная промышленность».— 1901.— № 11—12 (35—36), Стб. 183—192.

був пошкоджений. Надгробний монумент відкрили лише під час проведення XI Археологічного з'їзду у 1899 р.³⁹

Дальша доля надгробка склалася ще більш сумно. У зв'язку з новою реставрацією собору в кінці XIX — на початку XX ст. розгорнулася велика дискусія про мистецьку цінність його внутрішніх прикрас. Була висунута ідея про ліквідацію розписів (деякі портрети XVII—XVIII ст. знищили вже у 1893 р.) і надгробку К. І. Острозького, створених нібито після пожежі 1718 р. посередніми майстрами⁴⁰. Інші автори виступили на захист живопису й надгробку як мистецького шедеврив XVI ст.⁴¹ Київське товариство по охороні старожитностей запропонувало перенести останній до археологічного музею. Це викликало заперечення: відривати надгробний монумент від поховання було б святотатством, краще відкрити до нього доступ у соборі. Дискусію перервала перша світова війна. Потім були революційні події, боротьба з релігією 20—30-х років, закриття монастирів, створення на їх території музеїв тощо. Надгробок залишався стояти за ракою з мощами і разом з усім загинув під уламками собору 3 листопада 1941 р. в день відвідин Лаври президентом Словачії Тісо⁴².

Надгробок К. І. Острозького — унікальний пам'ятник ренесансу на Україні останньої чверті XVI ст. зберігся лише на фотографіях. Його не досить вдала гіпсова копія є в Історичному музеї у Москві.

На даний час ми маємо також кілька варіантів епітафії, що була вміщена на цьому надгробку. Найбільш ранній текст поданий у «Тератургимі» Афанасія Кальнофойського, яка була видана друкарнею монастиря у 1638 р. польською мовою. Подаємо повний текст в українському перекладі: «Костянтин Іванович князь Острозький воевода Троцький, гетьман Великого Князівства Литовського, після багатьох перемог подоланий смертю, тут похований 1533 року від Різдва Христового, мав 70 років від народження. Перемог ним здобуто 63.

Здобувши над Москвою і татарами шістдесят три перемоги, кров'ю забарвлені — Рось, Дніпро, Ольшанка, прибрав і заснував багато замків, багато монастирів, багато святих церков, які в князівстві Острозьким і в столичному місті В. К. Литовського Вільні вимурував. Другу Гефсиманію — Дім Пречистої Діви Печерської щедро обдарував і у ньому після смерті був покладений. Для німеччин притулки, для дітей школи, для людей рицарських в Академії Марсовій списи з шаблями залишив. Напиши з приємністю: Сціпіонові руському Костянтину Івановичу кн. Острозькому, гетьману В. К. Литовського — то все надгробок»⁴³.

На думку М. Генбаровича, такий текст не характерний для останньої чверті XVI ст. Дослідник припускав, що Кальнофойський зробив вірний переклад з латинського оригіналу і що, принаймні, не він сам складав епітафію⁴⁴. Гіпотеза про первинну латиномовну чи польськомовну (М. Генбарович припускав, що текст міг бути й польським) епітафію є цілком неприйнятною. Така епітафія не могла бути у православному храмі, тим більше — в Успенському соборі. Крім того, Е. Лассота чітко вказує, що напис був «руським»⁴⁵, тобто українським

³⁹ Кузьмін Е. М. Еще о памятниках старины...— С. 190, пр. 1.

⁴⁰ Эртель. О стенописи в Великой Успенской церкви Киево-Печерской Лавры // Труды КДА.— 1897.— № 4.— С. 500—527; Эртель. Письмо в редакцию // Киевлянин.— 1900.— № 205; Киевское слово.— 1895; Жизнь и искусство.— 1896.— № 160; Киев. газета. 1900.— № 288, 293, 302, 308, 319, 320.

⁴¹ Кузьмін Е. Грозят...— С. 218—222; Яремич Ст. Памятники...— С. 378—390; Яремич Ст. Еще о памятниках искусства Киево-Печерской Лавры // КС.— 1990.— № 10.— С. 179—188.

⁴² Кузьмін Е. Грозят...— С. 222; Геврик Тит. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва.— Нью-Йорк, 1982.— С. 51—53.

⁴³ Kalnofojski Atanazy. Teratornyca lubo cuda, które były tak w samym świętoćdownym Monastyru Pieczarskim Kijowskim, jako y w obudwu świętych pieczarach.— Kijów, 1638.— S. 34.

⁴⁴ Gębarowicz M. Studia...— S. 159—164.

або церковнослов'янським. Слушним, втім, є спостереження М. Генбаровича про близькість епітафії К. Острозького з епітафією Яна Тарновського, де він також названий «Сціпіоном руським». Саме таке запозичення й вільний переклад епітафії Тарновського (надгробки виготовлялися у невеликому відрізку часу — 1573 р. та 1579 р. і для одного замовника) з польської та латини й обумовили її не зовсім характерну для останньої чверті XVI ст. структуру слов'янського тексту. Не можна також не врахувати стилю роботи А. Кальнофойського, що дуже часто неточно передавав текст, переробляв його, а, можливо, просто не міг правильно зчитати написи на надгробних монументах.

Дещо інший, більш повніший варіант з вказівкою дати спорудження надгробку та імені його замовника (хоча й з помилковою датою смерті гетьмана) є в записі 1693 р. одного з рукописних збірників Софійського собору у Києві:

«Епитафион

Бог наш Тройца Отец и Сын и Святой Дух, во единстве поклоняемый, о немже живем и движемся и есмы.

В лето от создания миру 7023, и от рождества Сына Божия 1526. Преставися благоверный и христоробивый ясне освещенный и велможный князь Константин Иванович Острозский, во всей Руси славен, сый роду князей русских, воевода Троцкий, гетман великаго князства Литовского сый во мужестве храбро сльвучий и преодолел и победил помощию всесильнаго Бога супостат кролевства полского. Он же от млада и до старости с верою служащи, и немало великих битв побивал, все 60, а болших три: на Белой Церкви, у Орши, у Днепра, и Голшанице реце. Еще и в вязеню великом 7 лет сидел; потым от государя отцем был названн. Живот сей скончил у 70 лет з великою жалостю и плачем людским.

Зде же бысть погробено тело его в лавре преподобных отец наших Антония и Феодосия Печерских.

Гроб же сей вибиен бысть сыном его благоверным князем Константином во св. крещении Василием Острозким, воеводою киевским маршалком земли Волынской, старостою Володимирским, и на память его поставися року 1579, месяца августа 7.

Як преставилсЯ, до сего року 1693-о чинит лет 167, а нагробку лет 114, по смерти в лет 50 и три поставися»⁴⁶.

Гадаємо, що даний текст, зафіксований до пожежі 1718 р. і пізнішої реставрації більше наближається до змісту і форми оригіналу, хоча мова його дещо модернізована переписувачем у кінці XVII ст.

Нарешті, третій варіант епітафії наведений в кількох рукописних та друкованих описах Києво-Печерської лаври кінця XVIII—XIX ст. Він надто скорочений, є спрощеним перекладом тексту А. Кальнофойського і не заслуговує на увагу⁴⁷.

Отже, К. І. Острозький — один із знаменитих і заслужених політичних, військових та культурних діячів України був похований в Успенському соборі восени 1530 р. В серпні 1579 р. його спадкоємцем і не менш відомим діячем релігійного і культурно-національного життя України Василем-Костянтином Острозьким був споруджений надгробок батькові, що став унікальним для Києва явищем ренесансного мистецтва. Так органічно злилися великі заслуги гетьмана перед українською людністю і талановита мистецька їх відзнака у надгробному

⁴⁵ Мемуары...— С. 159; Сборник материалов...— С. 19.

⁴⁶ ЦНБ АН України, В. Р. Соф. 186/362 С, арк. 108 зв.— 109; Петров Н. И. Две надгробные надписи конца XVII века Константину Ивановичу и Константину Константиновичу князьям Острозским // Чтения в историческом обществе Несторалетописца.— Кн. 1.— К., 1879.— С. 79—81.

⁴⁷ ЦДІА України (Київ), ф. 1711, спр. 495, арк. 3—4, 118; Описание Киево-Печерской Лавры с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов Лавры и обеих пещер.— К., 1847.— Доп. № 35.— С. 301.

пам'ятнику. У описі Павла Алеппського говориться, що навпроти надгробка гетьмана у Великій Успенській церкві «з північної сторони знаходиться зображення сина його з довгою білою бородою»⁴⁸, тобто — Василя-Костянтина. Воно було знищене під час реставрації вже у ХІХ ст., збереглися лише фотографії із заретушованим обличчям.

26 листопада 1898 р. під час ремонту собору на хорах біля лівого бокового вівтаря в ім'я святителя Феодосія була відкрита ніша із скарбом — 4 посудини і дерев'яна діжка. Тут знайшли й золоту медаль з чітким портретним зображенням В.-К. К. Острозького, який був дуже схожий на батька і теж став щедрим патроном Києво-Печерського монастиря. 16 грудня 1899 р. скарб був переданий до Ермітажу⁴⁹.

Із стін собору разом з штукатуркою був збитий портрет Василя-Костянтина Острозького. У руїнах собору загинув надгробок Костянтина Івановича Острозького. Кілька років тому під час реставраційних робіт був порушений підземний некрополь Великої Успенської церкви, потривожене поховання гетьмана. Так з визначним діячем України, «національна стійкість якого, — за словами Пантелеймона Куліша, — значила багато для нашої Русі, уже захитаної в своїй національності»⁵⁰, обійшлася історія й люди.

Одержано 18.09.90

Дается краткое жизнеописание князя К. И. Острожского, исследуется история создания и судьба его надгробия в Успенском соборе Киево-Печерской лавры, приводятся полные тексты эпитафий.

⁴⁸ Путешествие антиохийского патриарха...— С. 50.

⁴⁹ Лукомский В. К. Медаль с гербом князя К. К. Острожского. 1911—1925 // ЦДІА СРСР, СПб., ф. 986, оп. 1, спр. 9; Лукомский В. К. Медаль Костянтина Костянтиновича Острозького // Наук. зб. Ленінград. тов-ва дослідників укр. історії, письменства та мови.— К., 1926.— Вип. 1.— С. 41—50.

⁵⁰ Куліш П. Отпадение Малороссии от Польши.— М., 1888.— С. 22; Іларіон (Огієнко), митр. Князь Костянтин Острозький...— С. 39—40; Власовський І. Князь К. К. Острозький знаменитий патрон і оборонець Православ'я в історії українського народу.— Нью-Йорк, 1958.— С. 16—17.